

МИА МАРИЋ

Педагошки факултет у Сомбору

ПРЕГЛЕДНИ ЧЛАНАК

REVIEW

UDK: 159.922.8:343.91-053.5/6

178.8

BIBLID: 0353-7129,16(2011)2.p.175–184

ПРОБЛЕМАТИЧНО ПОНАШАЊЕ ДЕЦЕ И АДОЛЕСЦЕНАТА – ПОЈАМ, УЧЕСТАЛОСТ, ПОРЕКЛО И ПРЕВЕНЦИЈА

Резиме. Појава проблематичних облика понашања карактеристична је за адолесценцију (период између дечјег и одраслог доба), када бивају суочени с бројим променама и ризицима, како у индивидуалном погледу, тако и у погледу средине. Најчешћи облици проблематичног понашања у адолесцентном периоду јесу употреба психоактивних супстанци, при чему је нарочито ризична употреба алкохола и дрога, као и различите форме насилничког и делинквентног понашања. Овај рад настоји да расветли порекло овог феномена помоћу прегледа релевантних студија које су бавиле како личним факторима, тако и факторима средине, који доприносе појави проблематичног понашања код деце и младих. Тек с јасном сликом и потпуним увидом у чиниоце који леже у основи проблематичног понашања младих, могуће је планирати и на одговарајући начин реализовати превентивне програме и третман проблематичног понашања деце и адолесцената.

Кључне речи: адолесценција, проблематично понашање, употреба психоактивних супстанци, насилништво, делинквенција.

Увод

Појава различитих видова проблематичног понашања одувек је била, посматрано кроз различите временске и културне перспективе, карактеристична за адолесцентску фазу развоја. Међутим, под утицајем промена које носи савремено доба, сведочи смо праве експанзије оваквог понашања на све нижим узрастима. Слика савремене адолесценције врло је комплексна, како због универзалних одлика овог развојног периода, који носи мноштво изазова и ризика, тако и услед интензивних друштвених промена које савременој адолесценцији дају сасвим нову димензију. Таква основа представља врло погодно тле за појаву различитих видова проблематичног понашања младих, при чему је, приликом планирања

превентивних активности и третмана, од кључног значаја познавање етиологије и природе овог феномена, односно свих оних индивидуалних и срединских чинилаца који доприносе појави проблематичног понашања на овом узрасту.

ТЕОРИЈСКО ОДРЕЂЕЊЕ ПОЈМА, УЧЕСТАЛОСТ И ПОСЛЕДИЦЕ ПРОБЛЕМАТИЧНОГ ПОНАШАЊА

Проблематично понашање деце и адолесцената представља све оне активности које одступају од прихваћених норми понашања, а које носе значајан ризик по њихово физиолошко, психолошко и социјално функционисање. То су, дакле, сви они видови понашања младих који одступају од социјалних норми и општих ставова о друштвено пожељном понашању. Овакво понашање у значајној мери омета развојне процесе, а у литератури се описују и као тзв. “нови морбидитет младих”, с обзиром на то да је здравствено стање адолесцената веома угрожено експанзијом проблематичних понашања (Петровић et al., 2007). Преко 50% смртности младих последица је разних видова насиља, делинквенције, тровања различитим средствима, саобраћајних несрећа, суицида и сл (Blum & Mmari, 2004; Капор-Стануловић, 1988).

Период адолесценције у литератури описује се као доба експериментисања са ризичним облицима понашања (Arnett, 2000), које има своју адаптивну сврху – млади на тај начин стичу искуства и вештине које ће им користити у прихватању нових улога и формирању идентитета (Митровић et al., 2006), те су они, стога, постали део нормалног развојног процеса. Међутим, недовољно зрели и припремљени, адолесценти су склони некритичком преузимању свега што им околина нуди па чешће прибегавају и проблематичним видовима понашања, који немају увек позитивну и адаптивну функцију (Марић, 2011).

Међу најважнијим категоријама проблематичног понашања адолесцената издвајају се: повећање сукоба у оквиру социјалног окружења (делинквенција), насилничко и деструктивно понашање, штетне навике које постепено постају стил живота (нпр. употреба алкохола и дрога), угроженост здравља и живота младе особе (насиље, употреба психоактивних супстанци), прерано прекинуто школовање, успорено сазревање или пак прерано преузимање улоге одраслих (Петровић et al., 2007). Најризичнији облици проблематичног понашања, који бележе пораст међу адолесцентима, јесу употреба психоактивних супстанци – алкохола и дрога, као и различите форме насилничког и делинквентног понашања.

Насилничко, агресивно понашање, и следствено томе, делинквенција, представљају прилично честу врсту проблематичног понашања у адолесцентском периоду. Постоје различите форме насилничког понашања међу адолесцентима – физичко насиље, емоционално или психичко и сексуално насиље. Сви наведени облици насилништва могу бити заступљени међу вршњацима, у оквиру примарне породице, као и у раним партнерским релацијама (Петровић et

al., 2007). Последњих година постаје све учесталије вршњачко насиље, посебно међу малолетницима – чак 44% младих извештава о томе да је било жртва насиља од стране вршњака, а претпоставка је да је стварни ниво насиља и вандализма за чак 50% виши, него што се то може утврдити студијама (Farrington, 2004). Бележи све већи пораст и насиље у школама – повећава се број напада како на ученике, тако и на наставнике. Све чешће је и брутално насиље међу децом и адолесцентима, при чему је сигнификантно то да су починиоци насиља међу вршњацима све млађи. Масовна је појава оваквог облика насиља у нашем свакодневном окружењу, на улици, у суседству. Најчешћи облици насиља међу вршњацима су вербална агресија (вређање, исмевање), претње, уцењивање и присиљавање, отимање ствари, батинање и физичко повређивање, па чак и употреба оружја и сексуално злостављање. Деца која злостављају вршњаке најчешће понављају модел понашања из породице или своје уже средине, при чему су они, најчешће, и сами били жртве или сведоци насиља. Насилничко понашање адолесцената сматра се производом различитих личних фактора: темперамента, ниског самопоштовања, неуспеха у учењу или емотивних тешкоћа, као и карактеристика социјалне средине у којој се налазе – породице, школе и друштва у целисти, које све више толерише и подстиче насиље, посебно путем медија (Farrington, 2004).

Адолесценција се сматра најризичнијом фазом у погледу могућег почетка употребе психоактивних средстава. Штавише, једна једина епизода тешког опијања у адолесценцији значајно подиже ризик од морбидитета и морталитета узрокованог насилништвом, различитим инцидентима, несрећама, непажљивом вожњом и слично – алкохол је водећи узрочник убистава, самоубистава и несрећа са смртним исходом у адолесценцији (Chassin et al., 2004; Капор-Стануловић, 1988). Мноштво адолесцената сведочи о појави различитих проблема узрокованих употребом алкохола или дрога – 70% младића и 53% девојака наводи да је искусило бар један проблем повезан са употребом алкохола (нпр. проблеми са законом, изостанак из школе итд), док 94% младића и 85% девојака извештава о бар једном проблему повезаном са употребом дрога (Chassin et al., 2004). Данас влада епидемија у погледу употребе психоактивних средстава међу адолесцентима, при чему је све чешћа употреба марихуане и осталих дрога (Венар, 2003; Вујовић, 1999; Капор-Стануловић, 1988; Шолаја, 2007). Скоро сви адолесценти до своје 18. године употребљавали су психоактивна средства – преко 90% младих конзумирало је алкохол, преко половине испитаника пробало је марихуану, а узрасна граница почетка коришћења ових средстава бива све нижа (Венар, 2003). Недавно спроведена студија у нашој средини показала је да је употреба психоактивних средстава и код нас врло распрострањена (Марић, 2011). Већина младих (преко 90%) известила је о томе да употребљава алкохол – највећи број њих често пије алкохолна пића – близу половине испитаника (46,88%). Када је реч о дрогама, међу нашим адолесцентима најчешће је у употреби марихуана – користило ју је близу четвртине испитаника (23%). Од осталих илегалних средстава, адолесценти најчешће користе амфетамине и седативе без лекарског рецепта

(11,72%), екстази (6,99%) и инхаланте (испод 5%). Нешто ређе употребљавају се ЛСД и други халуциногени, крек, кокаин и хероин (1–3%).

С порастом учесталости и интензитета проблематичног понашања у адолесценцији расту и ризици од појаве бројних штетних последица по развој и психофизичко здравље младих – како оних непосредних, попут изложености различитим врстама опасности (нпр. физичке последице насиља, вожња у пијаном стању), тако и одложених – у случајевима делинквентног понашања догађа се да адолесценти заувек остану стигматизовани од стране средине, чиме се значајно сужава круг могућности за повратак у адекватно друштвено окружење, које ће допринети њиховом правилном развоју личности и одговарајућој ресоцијализацији.

ИСТРАЖИВАЊА ПОРЕКЛА ПРОБЛЕМАТИЧНОГ ПОНАШАЊА КОД ДЕЦЕ И АДОЛЕСЦЕНАТА

Студије Џесора и сарадника говоре да се проблематично понашање појављује код оба пола, на свим образовним нивоима и код свих социо-економских слојева (Donovan et al., 1985 – нав. према: Венар, 2003). Џесорова и Џесорина студија из 1977. године (Jessor et al., 1977), спроведена је ради изналажења одговора на питање због чега се проблематично понашање најчешће појављује и интензивира у адолесценцији и шта све доприноси томе. Ово истраживање представља део свеобухватног развојног концептуалног оквира. Све променљиве тестиране су уз помоћ упитника који је попуњаван једном годишње, током четири године. Узорком су обухваћена 432 средњошколца и 205 студената.

Теорија проблематичног понашања постепено је развијана на темељу емпиријских испитивања и представља један од најутицајнијих интегративних модела појаве дисфункционалних образаца понашања у адолесценцији (Jessor et al., 1977, 1991). За основ узима перспективу “теорије поља” у хуманистичким наукама (Lewin, 1951), при чему се сматра да је свако понашање резултат интеракције личности и средине. Она обједињује систем личности, систем опажене средине и систем понашања у интегрисану целину. Сваки од система састављен је од већег броја варијабли или чинилаца, који служе као подстицај за појаву проблематичног понашања, или пак као контролни механизми који спречавају јављање таквог понашања.

Од срединских чинилаца проблематичном понашању доприносе, пре свега, присуство вршњачких модела усвајања проблематичног понашања, изражено вршњачко одобравање проблематичних активности, као и низак ниво родитељске контроле и подршке. Теорија је постепено ревидирана у правцу налаза студија које је Џесор спроводио са сарадницима, па је тако уочена и потреба за укључивањем концепта стреса. Стрес је означен као критично подручје у животу адолесцената и сметња остварењу циљева, па тако представља значајан извор подстицаја за проблематично понашање. Наиме, претпоставља се да већа количина стреса

долази из значајних домена живота као што су породица, школа и вршњаци, што повећава вероватноћу појаве проблематичног понашања (Jessor et al., 1991).

Особине у домену личности које доприносе јављању проблематичног понашања јесу склоност бунтовништву и кршењу норми, ниско вредновање школског постигнућа, ниско самопоштовање, спољашњи локус контроле, смањена способност опажања животних прилика, осећај безнадежности и очекивање неуспеха, импулсивност и склоност ка доживљавању негативних афеката (Jessor et al., 1977, 1991).

У проблематична понашања убрајају се девијантно понашање, делинквенција и други видови нарушавања друштвених норми, употреба алкохола, проблематични облици пијења (опијање), употреба марихуане и других дрога, коришћење цигарета, ризична возња и прерано ступање у сексуалне односе. Џесорови су утврдили висок степен повезаности између различитих облика проблематичног понашања у адолесценцији – делинквентно понашање, сходно њиховом истраживању, повезано је с употребом психоактивних супстанци и осталим видовима проблематичног понашања (Jessor et al., 1977). Емпиријске анализе говоре да адолесценти који користе марихуану највероватније користе и алкохол, а много је већа и вероватноћа и да учествују у лакшим преступима и тучама (Jessor et al., 1991). Проблематичном понашању доприноси и присуство других видова проблематичног понашања у оквиру активности адолесцената, али и нижа заступљеност конвенционалних форми понашања (Jessor et al., 1991).

Испитивања порекла широког спектра проблематичног понашања у детињству, адолесценцији и млађем одраслом добу, као што су насилништво, делинквенција, употреба психоактивних средстава, рана сексуална активност, возња под дејством психоактивних супстанци итд. потврђују да оваквом понашању доприносе како карактеристике личности, тако и неповољни утицаји средине у којој млади одрастају (Barnes et al., 2009; Turbin et al., 2006; Costa et al., 2005, 2007). Недавно спроведено истраживање међу адолесцентима у нашој средини такође је указало на постојање значајне повезаности између теоријских концепата Џесоровог модела и појаве проблематичног понашања код младих. Добијени резултати указују на то да унутрашњи фактори – неконвенционалност, склоност бунтовништву, негативна емоционална стања, као и спољашњи чиниоци – стресна искуства и негативни модели понашања, у значајној мери доприносе појави проблематичног понашања код адолесцената у нашем окружењу (Марић, 2011).

Налази студија упућују на то да вршњачки модели девијантног понашања у највећој мери доприносе појави и интензитету проблематичних облика понашања у популацији адолесцената (Barnes et al., 2009; Jessor et al., 1977, 1991; Costa et al., 2005, 2007), а овакав резултат добијен је и у недавном истраживању, спроведеном међу адолесцентима у нашој средини (Марић, 2011). Резултати студија говоре и то да је, поред врсте или квалитета присутних фактора ризика, за појаву маладаптивних образаца понашања значајан и њихов укупан број, будући да ови чиниоци у одређеном смислу имају и кумулативни ефекат – акумулирајући

се током развоја, они постепено формирају предиспозицију за појаву различитих тешкоћа и дисфункционалних видова понашања, који нарочито долазе до изражаја у адолесцентском периоду (Arthur et al., 2002; Kelly et al., 2007; Rutter, 1981; Sameroff, 2000).

Релација заштитних и ризичних фактора и проблематичног понашања показала је постојаност и стабилност, како у истраживањима спроведеним на деци, млађим и старијим адолесцентима, мушким и женским испитаницима, тако и код група испитаника које су се разликовале по свом социо-економском статусу, расној или етничкој припадности (Barnes et al., 2009; Jessor et al., 1991; 2003; Costa et al., 2005, 2007; Turbin et al., 2006).

МОГУЋНОСТ ПРЕВЕНЦИЈЕ ПРОБЛЕМАТИЧНОГ ПОНАШАЊА НА ДЕЧЈЕМ И АДОЛЕСЦЕНТСКОМ УЗРАСТУ

Имајући у виду оно што је до сада речено о феномену проблематичног понашања уопште, а посебно о деловању различитих индивидуалних и срединских фактора на појаву оваквог понашања код деце и адолесцената, нема сумње у то да је превентивне активности неопходно интензивирати и ускладити с потребама младих.

Превентивно деловање мора бити усмерено првенствено на саму децу и адолесcente, њихове личне особине, стања и потребе, при чему је нарочито важно обратити пажњу на оне младе код којих су присутни унутрашњи ризици од појаве проблематичног понашања. Природну децју радозналост треба усмеравати у позитивном правцу тако што ћемо их од најранијих дана мотивисати за учествовање у научним, креативним и спортским активностима. Врло рано децу морамо учити да почну да преузимају контролу и одговорност над оним што им се дешава у животу, као и указивати им на то шта је исправно, а шта не, како би она постепено усвајала праве вредности (Марић, 2011).

Како су млади веома упућени на вршњаке, који стога представљају доминантне моделе усвајања различитог понашања на децјем и адолесцентском узрасту, а самим тим, и најзначајније факторе који доприносе појави проблематичног понашања, превентивне активности у последње време укључују и припрему тзв. вршњачких едукатора – младих који апелују на своје вршњаке и преносе им различита знања и искуства везана за појаву ризичног понашања (Campbell et al., 2002).

Превентивне активности треба да буду организоване и у правцу деловања на родитеље, наставнике и друге значајне одрасле особе које учествују у васпитању деце и младих. Здрава и стабилна породица има велику улогу у одрастању, а родитељи својим личним примером у значајној мери моделују понашање деце. Стресне догађаје у породичном и школском окружењу неопходно је свести на минималну меру, а код младих треба развијати вештине њиховог превладавања. Одрасли треба да буду осетљиви у погледу потреба деце, али, истовремено, и

довољно одлучни да се супротставе негативном понашању деце и младих. Сигурно окружење, много разумевања и подршке доприносе спречавању јављања проблематичног понашања током развоја деце и адолесцената. Оптимални услови одрастања један су од најзначајнијих предуслова за успешну превенцију дисфункционалних видова понашања деце и адолесцената (Марић, 2011).

ЗАКЉУЧАК

Приказани резултати релевантних студија о проблематичном понашању деце и адолесцената говоре о томе да је проблематично понашање деце и адолесцената поприлично заступљено и да оно оставља значајне последице по њихов целокупан развој. На основу онога што је претходно изложено, може се извести општи закључак да појава проблематичног понашања у адолесцентском узрасту има сложену, мултифакторску природу. На њу делују како индивидуални фактори, тако и карактеристике средине, те је превентивно деловање потребно усмерити у оба ова правца, како би се што ефикасније редуковало проблематично понашање деце и адолесцената, као и бројне штетне последице које оно оставља на развој младих.

ЛИТЕРАТУРА

- Arnett, J. J. (2000). The myth of peer influence in adolescent smoking initiation. *Health Education & Behavior*, 34(4), 594–607.
- Arthur, M.W., Hawkins, J.D., Pollard, J.A., Catalano, R.F., Baglioni, A.J., Jr. (2002). Measuring risk and protective factors for substance use, delinquency, and other adolescent problem behaviors. *Evaluation Review*, 26(6), 575–601.
- Barnes, G. E., Mitic, W., Leadbeater, B., Dhimi, M. K. (2009). Risk and protective factors for adolescent substance use and mental health symptoms. *Canadian Journal of Community Mental Health*, 28(1), 1–15.
- Blum, R. W. & Mmari K. (2004). Adolescent health from an international perspective. In R.M. Lerner, L. Steinberg (Eds.), *Handbook of adolescent psychology* (553–586). Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Венар, Ч. (2003). *Развојна психопатологија и психијатрија: од дојеначке доби до адолесценције*. Јастребарско: Наклада Слап.
- Вујовић, М. (1999). *Болести зависности код деце и омладине*. Нови Сад: Лито Студио.
- Jessor, R., Donovan, J. E., Costa, F. M. (1991). *Beyond adolescence: problem behavior and young adult development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jessor, R. & Jessor, S. (1977). *Problem behavior and psychosocial development: a longitudinal study of youth*. New York: Academic Press.

- Jessor, R., Turbin, M. S., Costa, F.M., Dong, Q., Zhang, H., Wang, C. (2003). Adolescent problem behavior in China and the United States: a cross-national study of psychosocial protective factors. *Journal of Research on Adolescence*, 13, 329–360.
- Капор-Стануловић, Н. (1988). *Сусрећ са љаићом и оранизација љсихосоцијалне љомоћи*. Београд: Канцеларија УНИЦЕФ-а.
- Kelly, A.B., & Jackson-Caroll, C. J. (2007). Interactivity and equifinality of risks for adolescent smoking. *Journal of Child & Adolescent Substance Abuse*, 17(1), 51–64.
- Lewin, K. (1951). *Field theory in social science: Selected theoretical papers*. New York: Harper & Row.
- Марић, М. (2011). *Чиниоци ујоћребе љсихоактивних сујсћјанци у адолесценцији*. Докторска дисертација. Универзитет у Новом Саду. Филозофски факултет.
- Митровић, Д., Смедеревац, С., Грујичић, С. и Чоловић, П. (2006). Типолошки приступ ризичном понашању адолесцената. *Зборник Инсћићућа за љедајошка исћраживања*, 1, 264–278.
- Петровић, Ј., Мићић, И., Зотовић, М. (2007). Форме и учесталост ризичних понашања код студенткиња новосадског универзитета. *Педајошка сћварносћ*, 9–10, 875– 891.
- Rutter, M. (1981). Stress, coping, and development: Some issues and questions. *Journal of Child Psychology, Psychiatry and Allied Disciplines*, 22, 323–356.
- Sameroff, A. J. (2000). Developmental systems and psychopathology. *Development and Psychopathology*, 12(3), 297–312.
- Turbin, M. S., Jessor, R., Costa, F. (2006). Protective and risk factors in healthenhancing behavior in adolescents in China and the United States: does social context matter? *Health Psychology*, 25, 445–454.
- Farrington, D. P. (2004). Conduct disorder, aggression and delinquency. In R.M. Lerner, L. Steinberg (Eds.), *Handbook of adolescent psychology* (627–664). Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Campbell, C., MacPhail, C. (2002). Peer education, gender and the development of critical consciousness: participatory HIV prevention by South African youth. *Social science and medicine*, 5(2), 331–345.
- Chassin, L., Hussong, A., Barrera, M. Jr., Molina, B. S. G., Trim, R., Ritter, J. (2004). Adolescent substance use. In R.M. Lerner, L. Steinberg (Eds.), *Handbook of adolescent psychology* (665–696). Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Costa, F. M., Jessor, R., Turbin, M. S. (2007). College student involvement in cigarette smoking: the role of psychosocial and behavioral protection and risk. *Nicotine and Tobacco Research*, 9(2), 213–224.
- Costa, F. M., Jessor, R., Turbin, M. S., Dong, Q., Zhang, H., & Wang, C. (2005). The role of social contexts in adolescence: context protection and context risk in the United States and China. *Applied Developmental Science*, 9(2), 67–85.
- Шолаја, Д. (2007). *Дроја и млади*. Рума: Српска књига.
- Примљено: 2. 12. 2011.
- Одобрено за штампу: 12.12.2011.

Summary. The emergence of problem behaviors is characteristic of adolescence, when young people are at the crossroad between child and adulthood, and when they are faced with a number of changes and risks in individual and an environmental domain. The most frequent forms of problem behavior in the adolescent period, are the use of psychoactive substances, with a particularly highrisk use of alcohol and illegal psychoactive resources among young people, as well as various forms of violent and delinquent behavior.

Through this work we will seek to clarify the origins of the described phenomenon, by showing the relevant studies that have dealt with individual and social factors that contribute to problem behavior in childhood and adolescence. Only with a clear picture and a complete insight into the factors underlying the problem behavior of young people, it is possible to plan and properly implement prevention programs and treatment of problem behavior in adolescence.

Key words: adolescence, problem behavior, substance use, violence, delinquency.